

Тимофеева К. О.,

здобувач кафедри зв'язків з громадськістю і журналістики
Київського національного університету культури і мистецтв

ЦИТАТА ТА АЛЮЗІЯ У ПРИВАТНОМУ ЕПІСТОЛЯРІЇ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Анотація. Статтю присвячено висвітленню специфіки найважливіших форм інтертекстуальності – цитаті та алюзії у приватному епістолярії Пантелеймона Куліша. Автором стисло окреслено історіографію проблеми інтертекстуальності у художній літературі та погляди науковців щодо типології взаємодії текстів, зокрема таких форм «діалогізму», як цитата й алюзія. Епістолярій П. Куліша як непересічне явище в історії української літератури та мистецтва потребує подальшого вивчення, а тексти – оприлюднення із розлогими коментарями фахівців.

Ключові слова: епістолярій, інтертекстуальність, цитата, алюзія, діалогізм.

Постановка проблеми. Літературознавчі дослідження останніх десятиліть переконливо доводять, що інтертекстуальний підхід можливий і продуктивний не тільки стосовно літератури постмодернізму, а й прийнятний щодо аналізу будь-якого художнього тексту різних епох. Інтертекстуальні прочитання художніх творів відкривають нові можливості: від розкриття міжтекстових взаємодій, невиявлених літературних контактів до пошуку нових інтерпретацій традиційних текстів, оновлення їхнього значення. Проблема інтертекстуальності розглядається у сучасній науці у сфері літературознавчих, лінгвістичних і культурологічних досліджень, які представлені в роботах М. Бахтіна, Ю. Кристєвої, Р. Барта, Ю. Тинянова, Ю. Лотмана, Ж. Дерріда, В. Халізева, І. Арнольд, І. Смирнова, Н. Фатєєвої, М. Ямпольського, М. Шаповал та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що в останні роки було опубліковано вибрані листи П. Куліша [3; 7], а також побачили світ монографії українських епістолографів В. Кузьменка [5] й Г. Мазохи [8], присвячені осмисленню українського письменницького епістолярію ХХ ст., цілісного дослідження приватного листування П. Куліша досі немає.

Отже, актуальність статті спричинена гострою потребою заповнити лакуни в аналізі інтертекстуальної основи кореспонденцій П. Куліша, а також відсутністю публікацій на цю тему.

Мета дослідження – проаналізувати специфіку цитати та алюзії як найпоширеніших різновидів форм інтертекстуальності у приватному епістолярії П. Куліша.

Виклад основного матеріалу. Текстові структури приватного епістолярію українського письменника Пантелеймона Куліша є закодованим письмом-читанням, що на асоціативному рівні співвідносяться з іншими художніми текстами. У творчості П. Куліша можна спостерігати майже весь спектр пошуків українських письменників шевченківської та пошевченківської доби у сфері тематики, проблематики, поетики. Його епістолярні тексти насичені численним розмаїттям форм інтертекстуальності, а особливо цитатами та алюзіями, які є найпоширенішими у царині інтертекстуальності.

Поширеність цитати як форми інтертекстуальності у творчому доробку письменників, зокрема й епістолярію, пов'язана з діалогічністю як універсальною властивістю творчого мислення, адже «цитата представляє собою когнітивну універсалію, яка забезпечує спадковість знання та надійність його передачі з покоління у покоління» [8, с. 124].

Інтертекстуальності властива зміна суб'єкта мовлення, завдяки цьому значно підвищується імплікаційний і модальний потенціал тексту, а сам текст стає ланкою у ланцюгу світового культурного спілкування. Водночас може змінюватись адресоване висловлювання, яке здебільшого набуває експресивного забарвлення мови. Інтертекстуальність тісно пов'язана з імплікацією, наприклад, із пародійністю, і з мовою – фразеологізмами і крилатими висловами [2, с. 360].

Найбільш уживаними формами інтертекстуальності є цитати й алюзії, які постійно мігрують у часі і просторі з одного тексту в інший. Цитата – це виїмка з іншого тексту. Вона може бути дослівною або видозміненою. М. Бахтін підкреслює, що введена в контекст цитата вже обов'язково тією чи іншою мірою буде видозмінена. Нове оточення може зробити включення іронічним, жартівливим або, навпаки, підсилити його емоційність [2, с. 423].

За зовнішньої інтертекстуальності зміна суб'єкта мовлення є реальною: цитата справді належить перу іншого автора. А внутрішня інтертекстуальність (включення у текст листів, щоденників літературних героїв твору тощо) – насправді фіктивна, оскільки вставні елементи написані самим автором тексту. Основним типом зовнішньої інтертекстуальності є цитата. Зовнішня інтертекстуальність зображує художній твір, виходячи за межі його епохи, у великому часовому просторі (за визначенням М. Бахтіна, «тривалий час»), пов'язує його з історією і культурою минулого, розширюючи межі часу [2, с. 424]. Головна функція цитати – зацентувати увагу на важливій частині повідомлення, підсилити експресивність і емоційно-оцінний потенціал тексту, сприяти передачі імплікації та іронії. Цитата – це своєрідна форма художньо-образного мислення, вона додає етичного й естетичного сприйняття до прочитаного.

Алюзія чи цитата в заголовку неодмінно впливає на весь текст. У світовій літературі чимало таких текстів (Ю. Караулов називає їх прецедентними), відлуння яких знову й знову звучить протягом багатьох століть. До таких текстів першочергово зараховують Біблію. Цитати, які неодноразово використовувались у літературі й усній мові, стають крилатими виразами. Вони входять у мову і перетворюються на щось середнє між кодовою і текстовою інтертекстуальністю. У вузькому значенні слова до «крилатих виразів» належать висловлювання, які мають літературне чи конкретне історичне джерело; у більш широкому значенні – також прислів'я і приказки [9, с. 433].

У листі до В. Тарновського від 24 червня 1856 р. П. Куліш використовує прислів'я як епіграф: «*Скоро сказка говорить-*

ся – *дело медленно творится*» [3, с. 81], який дає можливість адресату вже на початку листа здогадуватись, про що писатиме адресант, тобто крилатий вираз імпліцитно присутній у тексті. Зв'язок тексту з епіграфом Н. Фатєєва типологізує як паратекстуальність [11, с. 125]. Наведене інтертекстуальне включення має іронічний характер.

Епістолярні тексти П. Куліша насичені українськими народними приказками і прислів'ями. Останні нерозривно поєднують минуле й сучасне, вбирають у себе мудрість попередніх поколінь і є невичерпним джерелом національної культури.

Ось, наприклад, листи адресанта: до Т. Шевченка від 7 червня 1858 р.: «*У гостях добре, а дома еще лучше*» [3, с. 136], до О. Кониського від 25 березня 1863 р.: «*...великое дело перший почин*», до І. Хильчевського від 18 серпня 1873 р.: «*...як риба в воді*» [3, с. 209] (це загальноживані прислів'я і приказки, які можна вважати інтернаціональними); до Д. Каменецького від 5 та 28 жовтня 1859 р.: «*...а то за тим, то за сим та й ттпр-ру!*» [3, с. 156], «*Се вже курям насміх*», «*О щоб його головою в жито*» [3, с. 166], до І. Хильчевського від 18 серпня 1873 р.: «*...як Сірко в базарі*», до О. Кониського від 25 березня 1863 р.: «*Утік не утік, а побігти можна*», «*Біс біду перебуде: одна згине – друга буде*» [3, с. 182] (а ці прислів'я і приказки мають національний колорит). Адресант використовує ці форми інтертекстуальності для надання емоційності у діалозі, створення підтексту й одночасно грайливості зі своїми листовними співрозмовниками.

П. Куліш часто використовує також фразеологізми, про що свідчать його листи до Г. Галагана від 12 січня 1857 р.: «Що москалі краще говорять, аніж пишуть, то се вже всяке знає, бо німота прибила їх із-за угла лопатою та й накрила мокрим рядном» [3, с. 90]. У листі до М. Білозерського від 28 травня 1853 р. знаходимо одразу декілька фразеологізмів: «Я не везу Вам только *птичьего молока...*», «Достал я исповедь Гоголя (весьма любопытну вещь), но не везу с собой, а переписут и вышлют Вам скоро. Дать не решаются по множеству любопытных, переписывающих ее здесь, на зло Шевыреву, этой *собаке на сене*, которая никому бы не дала бы списать, если бы от нее зависело» [7, с. 110–111].

В епістолі до М. Погодіна від 28 березня 1855 р. спостерігаємо багатовекторну цитату: «*О неизвестной покамест мне причине Вашего, слава Богу, рассеявшегося гнева скажу Вашими же словами: «Толкуйте все в хорошую сторону», а от себя прибавлю: и предполагайте обстоятельства, не имеющие ничего общего с моей душою. Даже и о самом дурном человеке опасно составлять решительное мнение: может быть, он в самую минуту нашего суда над ним восстал из своего падения и достоин самого нежного нашего снисхождения*» [7, с. 255]. Наведена цитата, ввібравши біблійну заповідь та слова адресата, дає можливість адресанту полемізувати з ним.

Знаходимо також непоодинокі цитати з М. Гоголя та поєднання їх зі світоглядними роздумами самого П. Куліша, як, наприклад, у листі письменника до дружини (Ганни Барвінок) від 27 березня 1855 р.: «Ходя вдоль террасы, с которой мы когда-то вместе с тобою любовались видом Москвы, я все думал о Гоголе: в моем слухе звучали его предсмертные слова: «*Как поступать, чтобы вечно, признательно и благодарно помнить в сердце полученный урок?*». О, если б найти этот секрет! тогда бы всякая участь на земле была одинаковою. Но то горе, что новые впечатления изглаживают в нашем сердце старые, и оно не в силах вечно содержать в себе пройденную жизнь,

чтобы благословлять Бога и бояться Его. Если бы сердце наше достигло до такой высоты, с которой бы оно постоянно видело оставленное позади и уготованное ему впереди, тогда бы вся жизнь наша была гимном нашему Создателю» [7, с. 254–255].

У кореспонденції П. Куліша до О. Барвінського від 30 травня 1869 р. вирізняємо кодову інтертекстуальність, яку М. Бахтін трактує як включення слів і речень іншою мовою. Такі включення виконують характерологічну, ейдологічну функцію або створюють місцевий колорит, а інколи підкреслюють мовний бар'єр [3, с. 439]: «...щоб тільки тих авторів твори заводити в читанку, *ktorzy brali зуwu udział w rozwoju nowoczesnej ruskiej literatury*» [3, с. 193].

Алюзія, за визначенням Н. Фатєєвої, – це «запозичення певних елементів претексту, за якими відбувається його впізнання у тексті-реципієнті, де і здійснюється їх предикація» [11, с. 128]. Ознаками алюзії, які відрізняють її від цитати, дослідниця вважає обсяг і вибірковість елементів претексту. Щодо першої ознаки: якщо мінімальною одиницею цитованого тексту вважають речення, то про алюзію, на думку М. Шаповал, слід говорити тоді, коли відтворюється лише його частина – однослівний елемент (або низка однослівних елементів) [12, с. 108]. Н. Фатєєва розрізняє алюзії з атрибуцією і без атрибуції. До атрибутованих алюзій російська дослідниця зараховує згадування назви твору, прізвища митця, імен героїв відомих літературних текстів, які мають підвищену впізнаваність, навіть без згадування імені їхнього автора.

Беручи до уваги численність тлумачень поняття «алюзія» (прихований натяк, згорнута або непряма чи неповна цитата, засіб езопової мови, референція безпосередньо до світу з його реаліями), вважаємо за потрібне зазначити, що у цьому дослідженні алюзією називатимемо (як і А. Тютенко) натяк на певний літературний чи мистецький твір, відому особу чи подію [10, с. 6].

Яскравим зразком атрибутивної алюзії як однослівного елементу претексту є лист П. Куліша до В. Тарновського, написаний із Москви 24 червня 1856 р.: «...А то, як прийдеться часом писати про земляків на чужині, то, забувшись, які вони єсть, удерем таких *троянців*, що всяке одцурається» [3, с. 81]. Тут простежується іронічно-гумористичний натяк (подібно до І. Котляревського) на мандрівне життя адресанта та земляків. Далі у листі П. Куліш завуальовано говорить про Т. Шевченка: «Закінчую мій коротенький лист потішною звісткою, що єсть певна надія визволить із неволі нашого *Перебендю*» [3, с. 81]. Адресант це робить, можливо, з метою конспірації або задля збурення ерудиції адресата, який добре розуміється на творчості Т. Шевченка. В інших епістолах знаходимо такі приклади: «Се наші народні гордоші. Се наша древня передшевиченківська словесність; тільки невідомі автори. Се – *Гомер!*» [3, с. 198]. У листі до І. Хильчевського від 27 серпня 1870 р. адресант творчо «замаскував» місто Рим, «надягнувши йому маску»: «...*бодай чи не махнемо аж туди, де колись у ночі загелкотали на весь світ гуси*» [3, с. 199]. В іншому листі Куліш переосмислює боротьбу за незалежність української держави: «*От і чоловікові одному, як Гарібальді, я не вірую, бо в нас і семисажений Гарібальді нічого не вдіє*» [3, с. 166]. Адресант виявляє історичну обізнаність з античною культурою у листі до В. Тарновського (сина): «...*коли б схотів я побачити Вас у Вашій дорогій Качанівці, дак Ви зараз би прислали по мене такі коні й колесницю, що й Соломон у славі своїй не погордував би ними*» [3, с. 301]. Гумористично-іронічний натяк ужито у листі

до М. Білозерського від 23 травня 1853 р.: «*Но он приписывает мне сампсоновскую силу: куда мне сдвинуть с места эту неподвижную тяжесть!*». У тому ж листі знаходимо алюзію як іронічне переосмислення біблійної вавилонської вежі: «*В один час я нагрузил два сундука и ящик вавилонскою смесью вещей...*» [7, с. 109].

П. Куліш дуже часто звертається до Біблії як до невичерпного джерела «чужого слова», інтерпретуючи його. Зокрема, в листі до дружини (Ганни Барвінок) від 14 серпня 1856 р. знаходимо інтертекстуальні перегуки зі Святим Письмом: «*Бідна жизнь на землі чоловіча: тільки хіба розумом зрозумієш і душею почуєш, а очима не побачиш ніякого совершенства! А все-таки сонце сідало в Линовиці, мов у раю; у воді дерево іграло, наче шовки та састи; гуси кричать і плещуть серед ставу; тихо – як у Бога на небі; а сонце все позолотило, і кожне з нас здалось серед зеленої садовини мов на картині. Аж ось і ніч із своїм мороком, із своїм невідомим шелестом, із зорями на небі, з дівочими піснями по селу... Коли б тільки не було на серці туги, то хвалив би Господа милосердного, дивлячись на його дива та й годі. А то горе, що душа – наче птиця без крил: хоче піднятися над землею, а туча до землі й пригнітає» [3, с. 83]. Адресант вважає, що тільки з Богом у душі можна отримати життєву гармонію. Своє бачення світу Куліш втілює у листах до рідних і близьких за духом йому людей, це своєрідний діалог автора з самим собою і з читачем щодо основоположних проблем буття.*

Прикладом філософського переосмислення Вічного Письма є лист до Т. Шевченка від 7 червня 1858 р.: «*Присядь, же, братику, да поміжуй над ними своєю здоровоною головою, щоб було так охайно до оглядно все, як у того Пушкіна, щоб чистим зерном одсипать духовної пашні землякам, а не з половою. У нас бо родить Господь хліб на всяку душу вдосить, той не привиклі наші уста до висівок» [3, с. 136]. Тут знаходимо подвійне посилання: з одного боку – на авторитет О. Пушкіна, а з іншого – на Святе Письмо.*

Особливу увагу, на наш погляд, викликає лист до М. Білозерського від 23 травня 1853 р. У цій кореспонденції зібрана ціла низка алюзій, які належать до різних історичних постатей та подій, що гармонічно поєдналися і утворили цілісний саркастично-іронічний текст: «*Сундуки наши зевают на Божий свет пустыми своими утробами... В один час я на грузил два сундука и ящик вавилонскою смесью вещей... Чтобы когда-либо мы увезли с собой этого Фабия Кунктадора, и мы не будем уверены в этом до последней минуты... Но он приписывает мне сампсоновскую силу: куда мне сдвинуть с места эту неподвижную тяжесть! Она уступает только течению обстоятельств или, пожалуй, волшебному действию волпы: «Выдыбай, на Боже, выдыбай!» Впрочем, едва ли Мотроновка будет когда-нибудь Выдубечами» [7, с. 109–110].*

Висновки. Епістолярний доробок П. Куліша насичений колоритними прислів'ями, приказками та фразеологізмами. У листах письменника знаходимо значну кількість алюзій на противагу цитатам. Як високоосвічена людина П. Куліш звертався до історичних та культурних надбань різних народів, передаючи їх нащадкам. Це його своєрідний лист у вічність.

За останні роки українське літературознавство досягло значних успіхів у вивченні приватних кореспонденцій письменників. У минулому лишилася тенденція публікувати лише ті листи чи уривки з них, котрі б ілюстрували стереотипні положення щодо життєпису, світогляду, мистецької спадщи-

ни письменника. На часі публікація епістолярію П. Куліша як «цілісного тексту» – з листами та ґрунтовними коментарями дослідників.

Як непересічний внесок у національну духовну скарбницю приватний епістолярій П. Куліша потребує подальшого вивчення, а тексти – оприлюднення із розлогими коментарями фахівців.

Література:

1. Арнольд И.В. Семантика. Интертекстуальность: Сборник статей / И.В.Арнольд; науч. ред. П.Е. Бухаркин. – СПб.: Изд-во С-Петербур. ун-та, 1999. – 444 с.
2. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. Бахтин. – М.: Худож. Лит-ра, 1975. – 504 с.
3. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / ред. Ю. Луцького; передм. Ю. Шевельова. – Торонто, 1982. – 326 с.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – М.: КомКнига, 2006. – 264 с.
5. Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50 років XIX століття: [монографія] / Володимир Кузьменко. – К.: Альфа-М, 2016. – 352 с.
6. Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка: [монографія] / Н.А. Кузьмина. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та – Омск: Омск. гос. ун-т, 1999. – 368 с.
7. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи: у 2-х т. / упоряд. Олесь Федорук. – К.: Авалон, Т. 2. – 2009. – 670 с.
8. Мазоха Г.С. Український письменницький епістолярій другої половини ХХ ст.: жанрово-стильові модифікації: [монографія] / Г.С. Мазоха. – К.: Міленіум, 2006. – 344 с.
9. Проблема диалогизма, интертекстуальности и герменевтики (спекурс по интерпретации художественного текста). Лекции по спецкурсу. – СПб., 1997. – 60 с.
10. Тютенко А.А. Структура і функції алюзій в пресі Німеччини, Австрії та Швейцарії: автореф. дис. ... канд. філол. наук / А.А. Тютенко; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2000. – 20 с.
11. Фатеева Н.А. Интертекст в мире текстов: Контрапункт интертекстуальности / Н.А. Фатеева. – 2-е изд., испр. – М.: КомКнига, 2006. – 280 с.
12. Шаповал М. Интертекст у світлі рампи: міжтекстові та міжсуб'єктивні реляції української драми: [монографія] / Мар'яна Шаповал. – К.: Автограф, 2009. – 352 с.

Тимофеева Е. А. Цитата и аллюзия в частном эпистолярном Пантелеимона Кулиша

Анотація. Стаття посвячена раскрытию специфики важнейших форм интертекстуальности – цитате и аллюзии в частном эпистолярном Пантелеимона Кулиша. Автором кратко очерчено историографию проблемы интертекстуальности в художественной литературе и взгляды исследователей относительно типологии взаимодействия текстов, в частности таких форм «диалогизма», как цитата и аллюзия. Эпистолярный П. Кулиша как неординарное явление в истории украинской литературы и искусства нуждается в дальнейшем изучении, а тексты – в публикации с пространственными комментариями специалистов.

Ключевые слова: эпистолярный, интертекстуальность, цитата, аллюзия, диалогизм.

Timofeeva K. Quotation and allusion in private epistolary Panteleimon Kulish

Summary. The article is devoted to highlighting the specifics of the most important forms of intertextuality private by Panteleimon Kulish. The article outlines the historiography of

the problems of intertextuality in literature and scientific views on the interaction typology of texts including such forms as “dialog” as a quotation and allusion. Kulish’s epistolary a conspicuous phenomenon in the history of Ukrainian literature

and art needs further study and publication of texts with commentaries spreading.

Key words: correspondence, intertextuality, quotation, allusion.